

УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ

ЕТНОПОЛІТИЧНІ, МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ
КРИТЕРІЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
НАСЕЛЕННЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ,
МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ**

Монографія

ЛЬВІВ 2020

УДК [94(439:477)-192.2:323.15:304.2]”19/20”
У 26

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 348 с.

У колективній монографії проаналізовано етнополітичні та соціокультурні проблеми на угорсько-українському пограниччі в історичній ретроспективі. Розглянуто специфіку формування сучасного українсько-угорського кордону, досліджено процес його творення в історичній та суспільній пам'яті місцевого населення. Всебічно розкрито рецепції кордону в повсякденних практиках мешканців прикордонних територій, розглянуто мовні, етнографічні й релігійні критерії самоідентифікації місцевого населення, а також проаналізовано динаміку міжнаціональних відносин на сучасному угорсько-українському прикордонні.

Для істориків, політологів, мовознавців та всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

The Hungarian-Ukrainian Borderlands: Ethnopolitical, Linguistic, and Religious Criteria of Self-identification of the People: a Monograph / [resp. ed. Ivan Pater; Comps.: Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk]; NAS of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 348 p.

The collective monograph deals with the ethnopolitical and sociocultural issues on the Hungarian-Ukrainian borderlands in historical retrospect. The features of the formation of the modern Ukrainian-Hungarian border are considered, as well as the process of its creation in the historical and social memory of the local population. The research comprehensively reveals the reception of the border in daily practices of the residents, investigates the linguistic, ethnographic, and religious criteria of self-identification of the local population, analyzes the dynamics of international relations on the modern Hungarian-Ukrainian border.

For historians, political scientists, linguists, and everyone interested in the contemporary history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Качараба
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, доцент Роман Чмелик

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 24 грудня 2020 р.)

*НДР виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні
ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики»*

ISBN 978-966-02-9518-6

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2020

ЗМІСТ

Угорсько-українське пограниччя: міжкультурний діалог та етнополітичні проблеми (замість передмови)	5
--	---

РОЗДІЛ I. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН: ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Угорсько-український державний кордон: історія і сучасний стан (<i>Юрій Тишкун</i>)	9
Берегове на українсько-угорському пограниччі: міфи та історія (<i>Леонтій Войтович</i>)	21
Користування часовими поясами як вияв фантомної межі у свідомості мешканців Закарпатського пограниччя (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	56

РОЗДІЛ II. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Похід угорського короля Людовика I Анжуйського на Русь 1352 року: дискусійні моменти (<i>Ілля Паршин</i>)	73
Угорська шляхта північно-східних комітатів на роздоріжжі релігійної конверсії ранньомодерної доби (<i>Оксана Ферков</i>)	80
Союз визволення України та закарпатські українці (1914–1918) (<i>Іван Патер, Ірина Каранда</i>)	91
Обставини формування закарпатської угорської спільноти після Першої світової війни (<i>Імре Сакал</i>)	106
Війна за спадщину святого Іштвана: збройний конфлікт у Карпатській Україні в середині березня 1939 року (<i>Олександр Пагіря</i>)	118
Масові етнічні репресії на Закарпатті в період становлення радянської влади (1944–1946) (<i>Єлизавета Молнар Д.</i>)	154

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЧНІ ТА МОВНІ ІНДИКАТОРИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

З історії вивчення слов'янського впливу на угорські говори Закарпаття (<i>Вільмош Газдаг, Наталія Лібак</i>)	167
Українська мова Закарпаття: система дієслова (друга половина XVIII – початок XIX століття) (<i>Ольга Заневич</i>)	178
«Угроруські» народні пісні XIX століття як джерело вивчення традиційних символів українців (<i>Оксана Сімович</i>)	187

Українсько-угорські взаємозв'язки і взаємовпливи на прикладі традиційного народного вбрання долинян Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття (<i>Василь Коцан</i>)	209
Закарпаття у працях угорських дослідників (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття): історія, етнографія, мова (<i>Єлизавета Барань, Адальберт Барань</i>)	221
РОЗДІЛ ІV. СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ, КУЛЬТУРНІ Й ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ	
Ідеї сепаратизму серед угорців Закарпаття: міфи та реальність (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	235
Міжнародно-правова база транскордонної співпраці України й Угорщини (<i>Єва Кіш</i>)	242
Статус української, угорської та інших мов на території сучасного Закарпаття: порівняльний аналіз (<i>Аніко Бергсасі, Чілла Фединець, Степан Черничко</i>)	254
Викладання угорської мови як (другої) іноземної в загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття (<i>Аніко Бергсасі, Аніта Марку, Аніко Чурман-Пушкаш</i>)	268
До питання «націоналізації» образів угорських історичних героїв в українській народній прозі Закарпаття (<i>Леся Мушкетик</i>)	277
Роман і закарпатська угорська література після розпаду СРСР (<i>Василь Чордаш</i>)	289
Дві версії постмодерного роману: «Небесна гармонія» Петера Естерхазі та «Коханці юстиції» Юрія Андруховича (<i>Тарас Пастух</i>)	298
Зміна назв закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців: спроби та результати відновлення історичних угорських найменувань у 1989–2000 роках (<i>Олександр Добош</i>)	319
Конфесійні уподобання населення Закарпаття (1960-ті – перша половина 1980-х років) (<i>Роман Пуйда</i>)	338

КОРИСТУВАННЯ ЧАСОВИМИ ПОЯСАМИ ЯК ВИЯВ ФАНТОМНОЇ МЕЖІ У СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ ЗАКАРПАТСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Адміністративні кордони визначають соціальні контакти людей, тому цілком природно, що коли політичні кордони змінюються, внутрішньокордонні відносини посилюються, транскордонні стикаються з певними перешкодами, а тому, як правило, послаблюються. Політичні кордони неминуче впливають на ідентичність людей по обидва боки, і поява нових державних меж часто призводить до перебудови ідентичностей. Так, державні кордони мають подвійне значення: веде до конвергенції та дивергенції одночасно¹. У центральній і східній частині Європи державні межі часто змінювалися упродовж останнього століття. Державний кордон також відіграв важливу роль у створенні нових націй і національних мов у Центральній та Східній Європі, відповідно до ідеології етнолінгвістичного націоналізму².

Однак у межах нових кордонів, що з'явилися в Центральній Європі за останні 100 років, іноді залишаються і з'являються сліди старих, колишніх. Це пов'язано з тим, що колективна пам'ять та сукупність знань соціуму часто містять певні явища, традиційно збережені з попередньої ери, навіть у просторі, розірваному новими політичними кордонами. Це явище називається теорією фантомних меж або кордонів (англ. – Phantom Borders, нім. – Phantomgrenzen)³. Оскільки територія України, яка стала незалежною в 1991 р., набула свого сучасного вигляду лише у ХХ ст., явище фантомної межі може з'являтися в багатьох регіонах⁴. Протягом останніх 120 років

¹ Palander M., Riionheimo H., Koivisto V. Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders. *On the Border of Language and Dialect* / eds. M. Palander, H. Riionheimo, V. Koivisto. Helsinki: Finnish Literature Society, 2018. P. 7.

² Kamusella T., Nomachi M., Gibson C. Introduction: Minority Languages and Communities in a Changing World. *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* / eds. T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson. Palgrave Macmillan UK, 2016. P. 2–3.

³ Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken / B. Hirschhausen та ін. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015. (Reihe: Phantomgrenzen im östlichen Europa; Bd. 1); Löwis S. Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction. *Erdkunde*. 2015. № 2. P. 99–106. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.01>; Demeter G., Karácsonyi D., Bottlik Zs. *Fantomhatárok nyomában a posztsovjét térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019; Jańczak J. Phantom borders and electoral behaviour in Poland. *Erdkunde*. 2015. № 2. P. 125–137. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.03>; Zajc M. Contemporary Borders as «Phantom Borders». An Introduction. *Südosteuropa*. 2019. № 3. P. 297–303. DOI: <https://doi.org/10.1515/soeu-2019-0023>.

⁴ East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? / D. Karácsonyi та ін. *Hungarian Geographical Bulletin*. 2014. № 2. P. 99–134; Löwis S. Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč. *Europa Regional*. 2015. № 3–4. P. 148–162.

територія сучасного Закарпаття належала кільком різним державам⁵. Тож не дивно, що явище фантомної межі може також з'явитися в цьому регіоні.

Часовий пояс і політичні зміни. 1884 р. на Міжнародній конференції з проблем меридіана, що відбулася у м. Вашингтоні (США), ухвалено резолюцію про запровадження часових поясів, тобто частин поверхні земної кулі, на кожній із яких діє один стандартний час. Зараз пояси відраховуються від всесвітнього координованого часу (Coordinated Universal Time, UTC), точка відліку для якого – нульовий меридіан (довгота 0°), що проходить через м. Гринвіч, неподалік Лондона. З часом, установленим у межах часового поясу відносно всесвітнього координованого часу (UTC) та «обрізаним» державними кордонами, не завжди збігається місцевий. Саме тому, що державні й адміністративні межі не збігаються з часовими поясами, встановленими за географічним принципом, між централізовано визначеним офіційним і місцевим часами, що (краще) гармонізується під рух Сонця, можуть бути більші чи менші відхилення.

Понад 93 % території України належить до східноєвропейського часового поясу (Eastern European Time, EET), який має розбіжність із всесвітнім часом (UTC) +2 год. Прикордонні території на сході та заході виходять за межі EET⁶. Проте на західному прикордонні, а саме на Закарпатті, природне відчуття часу (біологічний) і звичка з минулого сформуvalи альтернативний варіант його використання – т. зв. «місцевий».

На сьогодні майже не зустрінеш, щоб у якомусь регіоні люди використовували повсякденно неформальний, відмінний від офіційного, час. І хоча територія Закарпатської обл., окрім зовсім маленької частини на заході, входить до зони EET, частина мешканців цього регіону послуговується центральноєвропейським (Central European Time, CET), що має розбіжність з офіційним (EET) –1 год. Відтак із допомогою інтердисциплінарних методів, опираючись на результати емпіричних досліджень, аналізу мовного ландшафту та практичний досвід, вважаємо за доцільне розкрити це явище, пов'язане з історією Закарпатського регіону.

У ХХ ст. регіон був частиною Угорського королівства, що входило до Австро-Угорської монархії, згодом – після Першої світової війни – край увійшов до складу Першої Чехословацької Республіки, потім – знову до Угорського королівства; із закінченням Другої світової війни ці землі приєднали до Радянського Союзу, а від 1991 р. вони – частина України. В Угорському королівстві у складі Австро-Угорської монархії, Чехословацькій Республіці й Угорському королівстві використовували той самий середньоєвропейський час (CET). Після приєднання регіону до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у складі Радянського Союзу від 5 листопада 1944 р. на території Закарпаття був запроваджений московський (Moscow Time, скорочено – МТ), що має розбіжність із UTC +2 год⁷.

⁵ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Ужгород: «Ліра», 2014; Csernicskó I., Beregszászi A. Different states, same practices: visual construction of language policy on banknotes in the territory of present-day Transcarpathia. *Language Policy*. 2019. № 2. Р. 269–293. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9485-3>.

⁶ Географія України. Навчальний посібник для курсу за вибором учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Топузов та ін. Київ: «Конві Прінт», 2018. С. 40–41.

⁷ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / ред.: М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород: «Ліра», 2010. С. 400.

11 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР постановою № 15-ХІІ запровадила на території країни з 1 липня того ж року «час другого часового поясу», тобто – східноєвропейський (ЕЕТ)⁸. Це був один із кроків на шляху незалежності Києва від Москви.

Отож від 1 липня 1990 р. Україна живе за східноєвропейським часом. Недовго винятком було Закарпаття, оскільки тут цього ж року рішенням Закарпатської обласної ради офіційним визнано середньоєвропейський (СЕТ), тобто неформальний місцевий, яким і так користувалася велика кількість населення регіону⁹. У 1994 р. Автономна Республіка (АР) Крим ввела на своїй території московський час. Державна комісія єдиного часу та еталонних частот України в січні–лютому 1997 р. зверталася до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим із проханням забезпечити єдиний в Україні порядок обчислення часу. На основі цього, Президент України звернувся до Конституційного Суду, який Рішенням 4-рп/98 від 25 березня 1998 р. нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим про обчислення часу визнав такими, що не відповідають Конституції України¹⁰. Відтоді, як в усіх країнах Європи, територію яких охоплюють частково два чи три часові пояси, в Україні діє єдиний – східноєвропейський (ЕЕТ). Проте на Закарпатті й досі використовується неофіційний «місцевий».

Використання часу на Закарпатті в радянській період. Від моменту, коли територія Закарпаття стала частиною Радянського Союзу, у найбільшому місті області – Ужгороді – полудень офіційно наступав тоді ж, коли й у розташованій за 1 306 км Москві. Але хід Сонця після оновлення політичних кордонів не змінився. І хоча в далекій радянській столиці та розташованому на південно-західній периферії Ужгороді робочий день однаково розпочинався о 9-й ранку за московським часом, проте за таких умов взимку в Москві вже яскраво світило сонце, а в Ужгороді було ще повністю темно.

Годинники місцевого населення традиційно були встановлені не за московським (MSK), а за середньоєвропейським (СЕТ) часом. Тому різниця між офіційним (UTC+3) та місцевим (UTC+1) у 2 год сформувала на радянському Закарпатті специфічне відчуття часу, що виявилось і в мовних формулах. Офіційний московський мав назви українською, російською та угорською мовами («за московським часом», «по московски», «Moszkva szerint» відповідно). Також існувала своя назва і для позначення часу, яким користувалися на Закарпатті (укр. – «за місцевим часом», закарпатські говірки мали варіант «по-місному», рос. – «по местному», угор. – «helyi idő szerint»). В офіційних, зокрема й мовних, ситуаціях закарпатці використовували офіційний (московський). Натомість у неформальному, приватному спілкуванні частіше послуговувалися місцевим або ж, якщо ситуація була

⁸ Про запровадження на території України дії літнього часу: Постанова Верховної Ради України від 06.03.1992 р. № 2176-ХІІ. *Відомості Верховної Ради*. 1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2176-12#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

⁹ Фединець Ч., Черничко С. Регіональні особливості користування часовими поясами в полікультурному середовищі Закарпаття. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5/6. (387/388.) С. 24. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.020>.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 25.03.1998 р. № 4-рп. *Відомості Верховної Ради*. 1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-98#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

неоднозначною, додавалося пояснення, із якого ставало зрозуміло: година вказана «за московським» чи «за місцевим» часом.

На фото 1 – уривок з угорськомовної газети «Vörös Zászló» («Червоний прапор») Берегівської районної організації Комуністичної партії УРСР, де ми бачимо оголошення про зібрання виборців м. Берегове (угор. – Beregszász) у № 11 газети від 7 лютого 1946 р. У тексті час початку вказано із доданням слів «moszkvai idő szerint», тобто «за московським» (фото 1).

Vörös Zászló.

Beregszász város választóihoz!

Mindnyájan jöjjetek el a választási népgyűlésre, mely minden választási alkörzetben külön-külön lesz megtartva, és pedig:

A 105. számú választási alkörzet február 6-án, szerdán **moszkvai idő** szerint 6 órakor tartja meg gyűlését a mozi feletti helyiségben.

A 108. számú február 6-án, szerdán **moszkvai idő** szerint 6 órakor a Spielman-féle vendéglő nagytermében.

A 106. számú február 7-én, csütörtökön, **moszkvai idő** szerint 6 órakor az Oroszlán nagytermében.

A 109. számú február 7-én, csütörtökön, **moszkvai idő** szerint 6 órakor a Járási Népbizottság épületének nagytermében. (Munkácsi u.)

A 107. számú február 8-án, pénteken, **moszkvai idő** szerint 6 órakor

a Járási Népbizottság épületének nagytermében.

A 110. számú február 8-án, pénteken, **moszkvai idő** számítás szerint 6 órakor a gimnázium tornatermében tartja meg gyűlését.

A népgyűlések pontosan a kitűzött **időben** kezdődnek.

Beregszász város választói!

Valamennyien vegyetek részt a Szovjet-Unió Legfelsőbb Tanácsába való választásokban!

Február 10-én mindannyian adjátok le szavazataitokat a Kommunista Párt és a Pártonkívüliek blokkjának jelöltjeire:

Turjanica Jánosra
és
Vas Jánosra!

Фото 1

Використання т. зв. місцевого часу залишилось і після перших років радянської доби. Про це свідчить, наприклад, фото 2 – оголошення від 24 листопада 1960 р. Текст містить нагадування, що собак вакцинуватимуть проти сказу з 28 листопада по 28 грудня між 9:00 та 17:00. У дужках є аббревіатура «m.i.sz.» («moszkvai idő szerint»), що означає – «за московським часом».

1960 november 28-től december 28-ig a berehovói kerületi állatkórházban sor kerül a kutyák veszettség elleni oltására és nyilvántartásba vételére.

Minden kutyatulajdonos köteles a fent kitűzött napokon reggel 9 órától este 17 óráig (m. i. sz.) kutyáját a kerületi állatkórházba oltásra elővezetni. A nyilvántartásban nem szereplő kutyákat mint kóborkutyákat fogják elpusztítani.

A kommunális üzemek kombinátusának igazgatósága.

Фото 2

На фото 3 – оголошення в газеті «Vörös Zászló» від 4 травня 1988 р. про зібрання любителів саду в м. Берегове. Початок о 18 год, а в дужках – «московський час» («moszkvai idő»).

összejövetelére május 7-én 18 órakor (moszkvai idő) a járási kultúrpalotában kerül sor. A következő témák szerepelnek: a melegkedvelő zöldségek ültetése és vetése; ritkán termesztett zöldségfélék; a gabonatermesztésről; időszerű teendők a kis-kertekben. Minden kertbarátot szeretettel várunk!

A KERTBARA T O K
Társaságának soros

Фото 3

Якби неофіційний (місцевий) та офіційний (московський) час не співіснували паралельно, то не було б необхідності точно вказувати, як саме треба розуміти вказаний.

Переселені радянською владою до Закарпатської обл. чиновники, представники силових структур і військові, партійці, інженери тощо не були знайомі

з місцевими особливостями вимірювання часу. Ймовірно, тому у спілкуванні між закарпатцями (як слов'янами, так і не слов'янами) часто почала використовуватися на позначення відмінного від офіційного й форма «місцевий час», та вислів «по нашому» (угор. – «miserintünk»). «Наші» та «ми» означає, що «ми, закарпатці, місцеві» на противагу приїжджому населенню¹¹. Таке бачення часу – специфіка закарпатських «аборигенів» (тобто тих, які проживають на території області щонайменше у другому поколінні). У цьому питанні нема гострих етнічних розділень.

За радянського періоду на Закарпатті по-різному ідентифікували час не тільки в різних мовленнєвих ситуаціях, а й годинники в людей зазвичай були налаштовані за тим, за яким вони проживали життя. Однак радянська влада вимагала від членів комуністичної партії та чиновників, що мали служити за приклад, від педагогів і радянських людей майбутнього, тобто молоді, їхні наручні годинники показували офіційний московський час. Реагуючи на цей примус, закарпатці навіть сформували певну навичку: зуміли абстрагувати свій час від того, що показував їхній годинник. Чи то московський, чи місцевий час показував годинник, кожен закарпатець відразу, не думаючи й не рахуючи, міг сказати, котра година «за московським часом» або «по нашому».

Що сприяло збереженню «місцевого часу»? Використанню СЕТ також сприяла поява телевізорів. Чехословацьке телебачення почало трансляцію 1953 р., угорське – 1957 р., і обидва були доступні на Закарпатті. А радянські телерадіокомпанії почали мовлення на Закарпатті лише за 10 років¹².

Радянське телебачення здебільша транслювало політичну пропаганду комуністичної партії, проте угорське та чехословацьке, серед ідеологічних і культурних програм соціалістичного табору, демонструвало й американські та західноєвропейські фільми, серіали¹³. Закарпатцям точніше повідомляли про очікувану погоду з радіо- та телевізійних передач сусідніх країн, ніж зі східного боку Карпатських гір. Щоденна угорськомовна газета регіону «Kárpáti Igaz Szó» («Карпатське слово правди») щотижня подавала не лише радянську телевізійну програму, а й чехословацьку та угорську. Програма останніх, звичайно, з'являлася в СЕТ. Також телевізійну програму сусідніх країн друкувала районна газета «Vörös Zászló», яка виходила українською та угорською мовами в м. Берегове. Наприклад, у газеті від 9 серпня 1988 р. зазначено, що програма чехословацького й угорського телебачення подана «за центральноєвропейським часом».

Відколи на розпорядок дня почав впливати час початку популярних телевізійних програм або серіалів, відтоді використання СЕТ стало частиною повсякденного розпорядку дня багатьох закарпатців і досі таким залишається. Можливо, саме тому склалася ситуація, про яку угорський письменник та поет,

¹¹ Csernicskó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest: Osiris, 1998. P. 138.

¹² Герешко О. Як НСТУ може зберегти Закарпаття в українському інформаційному просторі. *Закарпаття онлайн*. 2017. 25 червня. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/171456-IAk-NSTU-mozhe-zberehty-Zakarpattia-v-ukrainskomu-informatsiynomu-prostorj> (дата звернення: 01.09.2020).

¹³ Пукіш В. Яке «вікно в світ» мали закарпатці в СРСР. Преса, радіо- та телеканали «країн народної демократії» та їх роль на радянському Закарпатті. *Закарпаття онлайн*. 2011. 10 серпня. URL: <http://zakarpattya.net.ua/Blogs/86024-IAke-vikno-v-svit-maly-zakarpattsi-v-SRSR> (дата звернення: 01.09.2020).

що мешкає в Ужгороді, Кароль Балла (Károly Balla) в одному із нарисів писав, що пересічна людина, яка живе на Закарпатті, «ніколи не була повністю перенесена на московський час. ... Коли з ним розмовляли угорською мовою, він говорив у місцевому часі, коли російською, – то московському часі, незалежно від того, що показував його годинник»¹⁴.

Хто послуговується «місцевим часом» у сучасному Закарпатті? Відмінність між офіційним та місцевим часом не є повністю незнайомою в міжнародній науковій літературі ситуацією, щоправда, про це тільки згадано, а саме явище помилково пов'язане лише з угорським населенням Закарпаття¹⁵.

Улітку 2016 р. у регіоні разом із партнерами ми провели соціологічне опитування «Тандем 2016», у межах якого взяло участь 1 212 респондентів із 74 населених пунктів Закарпаття¹⁶. 814 анкет заповнено українською, 398 – угорською мовою. 59,6 % респондентів (721 особа) вказали національність «українець», а 37,6 % (455 осіб) – «угорець». 57,9 % респондентів (702 особи) – рідною мовою українську, а 38,7 % (469 осіб) – угорську.

На початку опитування інтерв'юер запитав респондента про точний час, а відповідь записав до анкети. Він також фіксував, за київським (ЕЕТ) чи за неофіційним місцевим (СЕТ) часом відповідав респондент. Офіційний використало 45 % респондентів, проте більшість (55%) указало місцевий. Але існує значна відмінність між тими, хто заповнював анкету українською чи угорською мовою: серед перших набагато більша частка використання київського часу (ЕЕТ), ніж серед других (табл. 1).

Таблиця 1

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку та в кінці анкетування серед тих, хто заповнював анкету українською чи угорською мовою, 2016 (%)

Мова	Київський час (ЕЕТ)	Місцевий час (СЕТ)
Українська	57,9	42,1
Угорська	18,7	81,3
Загалом	45	55

Існує значна відмінність між використанням офіційного київського та місцевого часу у представників різних національностей. Серед тих, хто вказав себе українцями, домінує використання офіційного (ЕЕТ), натомість серед угорців – місцевого (СЕТ) (табл. 2).

¹⁴ Balla D. K. Kis(ebbségi) magyar skizofrénia. Ungvár; Budapest: Galéria, 1993. P. 84.

¹⁵ Batt J. Transcarpathia: Peripheral region at the «centre of Europe». *Regional & Federal Studies*. 2002. № 2. P. 155.

¹⁶ Tandem 2016. Kárpátaljai szociológiai felmérés. URL: <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/A5-tandem.pdf> (дата звернення: 30.06.2020).

Таблиця 2

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку та в кінці анкетування за національністю респондентів, 2016 (%)

Національність	Київський час (ЕЕТ)	Місцевий час (СЕТ)
Українці	61,5	38,5
Угорці	17,5	82,5

Рідна мова респондентів також показує тісний взаємозв'язок із тим, на який час налаштовані їхні годинники. Більша частина тих, рідна мова яких українська, використовує київський, а більшість осіб, рідна мова яких угорська, віддає перевагу місцевому (табл. 3).

Таблиця 3

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку опитування за рідною мовою респондентів, 2016 (%)

Мова	ЕЕТ	СЕТ
Українська	58,7	41,3
Угорська	18,1	81,9

Вік, стать або освіта не показують статистичної, сигніфікативної різниці серед закарпатців щодо того, офіційним чи місцевим часом вони користувалися під час опитування. Усе свідчить про те, що використання місцевого часу (СЕТ, UTC+1) притаманне насамперед закарпатцям угорської національності та з рідною мовою угорською, але серед українців і україномовних також відносно багато тих, у кого годинники налаштовані не за офіційним часом.

Інтерв'юери також фіксували, якщо респондент коментував свою відповідь на запитання щодо часу. Загалом 217 осіб, тобто 18,1 % вибірки, прокоментували запитання про те, котра година (20,5 % серед тих, хто відповідав українською, та 13,3 % – угорською). Більшість коментарів стосувалися уточнення часового поясу, згідно з яким респонденти надавали відповідь: 100 вказали, що відповіли «за київським»; 90 визначили час як «місцевий»; 26 назвали «по нашому»; і лише 1 сказав, що його відповідь треба розуміти «за угорським».

Найпоширенішими позначеннями були «київський» і «місцевий» час. Українське «по-нашому» та угорське «mi szerintünk» (що й означає – «по-нашому»), ймовірно, з'явилися в такій невеликій кількості, оскільки це позначення використовують закарпатці всередині громади для висловлення солідарності між собою: коли термін «ми» охоплює спікера і слухача. Дослідження як незвична формальна ситуація та інтерв'юери, які зазвичай були незнайомими для респондентів, викликали не солідарність, а формалізм. Позначення «за будапештським часом», яке Джесіка Пизано (Jessica Pisano) та Андре Симоні (André Simonyi) вважають типовим серед угорців на Закарпатті¹⁷, зовсім не притаманне. Для Закарпаття СЕТ – це не іноземний, не будапештський, а власний місцевий час.

¹⁷ Pisano J., Simonyi A. Post-Soviet or Eurasian Lands? Rethinking Analytic Categories in the Ukraine–EU and Russia–China Borderlands. *Eurasian Borderlands: Spatializing Borders in the Aftermath of State Collapse* / eds.: T. Bringa, H. Toje. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016. P. 27–58.

У таблиці 4 представлено відсоток респондентів, які вказали місцевий (СЕТ) час інтерв'юєрові на початку опитування по районах Закарпатської обл. В окремій колонці надано відповіді респондентів, які заповнили анкету українською та угорською мовами. У п'яти районах (Іршавському, Великоберезнянському, Міжгірському, Перечинському, Воловецькому) опитування угорською мовою не проводилося, оскільки тут частка та кількість угорців дуже низька. У таблиці чітко видно, що місцевий час (СЕТ) використовується у всіх районах Закарпаття. Спектр використання СЕТ набагато ширший, ніж очікувалося за Пизано та Симоні¹⁸. З цього приводу для тих, хто живе у східній, північно-східній частині регіону, гірській місцевості, використання часового поясу на основі географічних підстав виправдало би використання ЕЕТ, а не СЕТ, оскільки географічно лише дуже невелика західна частина регіону належить до СЕТ, більша ж – до ЕЕТ. Так, регіон – перехідна зона ЕЕТ та СЕТ, периферія обох часових поясів.

Таблиця 4

Частка респондентів, які на початку опитування використали місцевий час (СЕТ) по районах, 2016 (%)

Район	Відповідали українською	Відповідали угорською
Берегівський	77,9	89,6
Великоберезнянський	50	–
Виноградівський	58	89
Воловецький	27,3	–
Іршавський	55,4	–
Міжгірський	16,7	–
Мукачівський	6,5	78,3
Перечинський	66,7	–
Рахівський	62,5	15,4
Свалявський	69	75
Тячівський	54,6	23,8
Ужгородський	13,5	88,1
Хустський	38,6	84,6

«Місцевий час» у публічному просторі Закарпаття. Двоїстість офіційного та місцевого часів виявляється не тільки в усному мовленні, а й у публічному просторі, зокрема на рівні вивісок та оголошень¹⁹. У жовтні 2016 р. ми проаналізували в центрі шести закарпатських міст вивіски й написи, що містили позначення часу: сфотографували графік роботи магазинів, ресторанів, офіційних установ, оголошення і плакати тощо. У центральній частині Ужгорода, Мукачєвого, Берегового,

¹⁸ Pisano J., Simonyi A. Post-Soviet or Eurasian Lands...

¹⁹ Csernicskó I., Laihonon P. Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua*. 2016. № 1. P. 8–9. DOI: <https://doi.org/10.1515/multi-2014-0073>.

Виноградова, Чопа й Тячева зроблено 705 таких світлин. На їх основі ми класифікували чотири способи зазначення часу. Нижче подано приклади.

Більшість написів (69,5 %) містила тільки офіційний київський час, без будь-яких уточнень (тобто окремо не вказано, що години необхідно розуміти за цим часом). Такі таблички можемо побачити в будь-якому куточку України. Частина написів (12,1 %) містить лише київський, але з уточненням, що йдеться саме про офіційний. Приклад – фото 4, де на таблиці українською та угорською мовами вказано, що розклад руху автобусів у Береговому написано «за київським часом» (угорською – «kijevi idő szerint»).

Місто БЕРЕГОВЕ РОЗКЛАД РУХУ АВТОБУСІВ			
BEREGSZÁSZI BUSZJÁRATOK MENETRENDJE			
Зупинка: площа Ференца Ракоці Megálló: Rákóci Ferenc tér			
Маршрут: «вул. Мужайська – пр. Геологів через вул. Кутузова» Járat: „Muzsalyi ut – Geológus sugárut (Kutuzov utcán keresztül)”			
Номер рейсу/ Járatszám	Час прибуття/ Érkezés időpontja <small>(за київським часом/ kijevi idő szerint)</small>	Стоянка/ várakozás <small>(хвилини/perc)</small>	Час відправлення/ Indulási időpont <small>(за київським часом/ kijevi idő szerint)</small>
111	7:40	2	7:40

Фото 4

На фото 5 бачимо, що робочі години будинку культури с. Квасово також подано за офіційним часом, але скорочення «к. ч.» вказує на те, що це саме київський, а не місцевий. Скорочення «к. ч.» призначене для місцевого населення, яке могло неправильно потрактувати його. Адже для українських громадян, що приїжджають з інших областей, саме київський час непозначений, природний.

Фото 5

На частині вивісок (17 %) указано як київський, так і місцевий час. Такі написи переважно двомовні. На деяких уточнено, про який ідеться, а на інших – ні. Приклад – фото 6. У тексті українською мовою зазначено, що початок матчів о 15:00 (юнаки) та 17:00 (дорослі), а в угорськомовному – о 14:00 та 16:00 (відповідно). На вивісці угорською мовою після початку гри у дужках вказано, що години наведені за центральноєвропейським часом (угор. – «közép-európai idő szerint», скорочено – «k.e.i.sz.»).

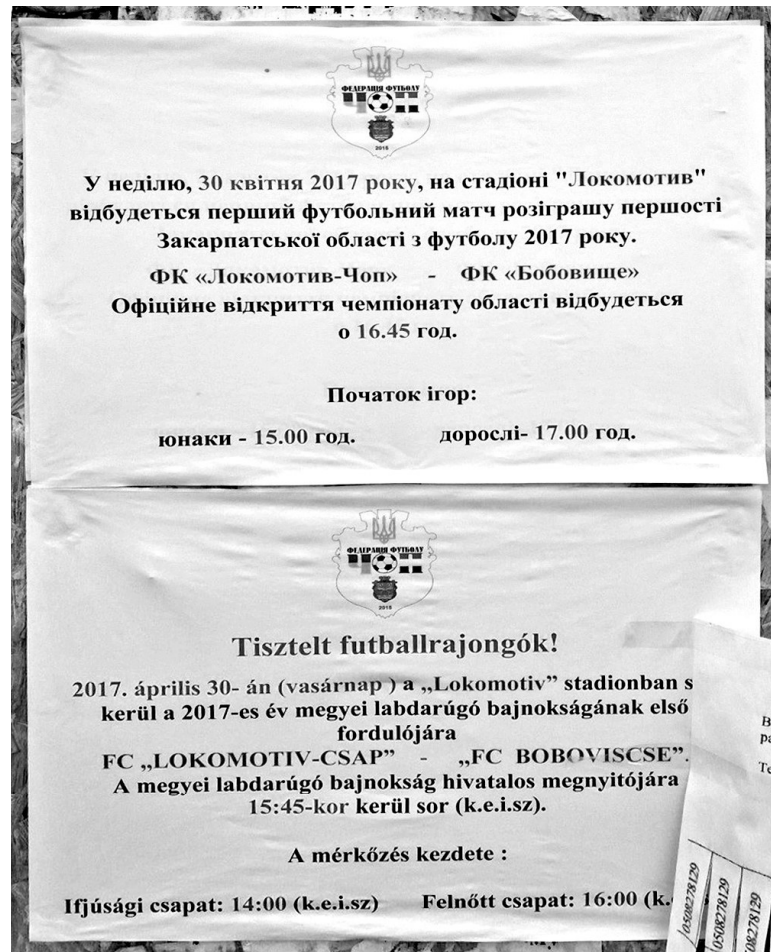

Фото 6

На зробленому в Береговому фото без будь-яких пояснень угорською мовою вказано, що туристично-інформаційний центр відкривається о 8-й ранку, а в україномовному – о 9-й (фото 7). Для мешканців Закарпаття не треба пояснювати, що тут немає проблем або помилок, і причина проста: напис угорською містить місцевий, а українською – київський час.

Фото 7

На Закарпатті можна побачити й написи із попередженням, що вказаний час місцевий (тобто не київський). На фото 8 табличка Берегівської греко-католицької парафії.

Фото 8

У дослідженнях мовного ландшафту часто розрізняють поняття ініціатив *top-down* і *bottom-up*²⁰. У першому випадку йдеться про написи, які готують та вивішують вищі рівні (центральна влада, державні органи, регіональне або місцеве самоврядування). А у другому вони з'являються як ініціатива знизу, спонтанно. Наприклад, комерційна реклама, оголошення, інформаційні написи, приватні повідомлення, графіті тощо. Якщо аналізовані написи розглянути на основі цього, то спостерігаємо таку закономірність: ті, на яких за замовчуванням вказано київський час, належать до типу *top-down* і виготовлені державною (українською) мовою; з київським часом переважно вивішують представники державної влади, регіональні або місцеві органи влади, державні підприємства. Вони можуть бути одномовними (суто українською), але бувають і дво- чи багатомовними. Більшість написів, які вказують і київський, і місцевий час, двомовні (українські й угорські). З-поміж них однаково трапляються і типу *top-down*, і *bottom-up*, але останні переважають. Ті, які вказують тільки місцевий, належать винятково до типу *bottom-up*.

«Місцевий час» як регіональний бренд. Відмінність між офіційним і місцевим часами стала специфікою, брендом Закарпаття. Ми сперечаємося з цього приводу із Джуді Батт (Judy Batt), яка вважає навпаки: «Однією з найбільш приємних незручностей повсякденного життя на Закарпатті сьогодні є місцеве наполегливе

²⁰ Backhaus P. Multilingualism in Tokyo: A look into the linguistic landscape. *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism* / ed. G. D. Clevedon. Multilingual Matters, 2016. P. 52–66; Ben-Rafael E. A sociological approach to the study of linguistic landscapes. *Linguistic landscape: Expanding the scenery* / eds.: E. Shohamy, D. Gorter. London: Routledge, 2006. P. 40–54; Ben-Rafael E., Shohamy E., Amara M. H., Trumper-Hecht N. Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism* / ed. G. D. Clevedon. Multilingual Matters, 2006. P. 7–30.

використання центральноєвропейського часу, який на годину відстає від офіційного київського»²¹.

Позиції неформального місцевого часу підсилює й те, що на це явище звертають увагу туристичні видання, інтернет-сторінки тощо. Володимир Чепа майже 40 років очолював на Закарпатті обласний центр туризму, краєзнавства і спорту учнівської молоді. Із його спогадів дізнаємося, що на Свалявщині республіканський табір юних туристів діяв за «європейським часом», місцеві дівчата, що працювали на кухні, казали: «Моя корова доїться за сонцем, а не за Москвою»²². Уривок зі сучасної реклами турфірми: «Друзі, запрошуємо разом з “Вікторія тур” відвідати найпопулярніші місця Закарпаття – край термальних джерел, замків, вина та оз. Синевир. ... Це Україна. Це Берегове. Берегове одне з найпопулярніших місць Закарпаття, що зажило слави завдяки п'янкуму вину, угорській кухні і цілющим термальним джерелам. ... Тут навіть таблички з назвами вулиць двомовні і є свій місцевий час»²³. Так неформальний місцевий час разом з іншими елементами (Карпатські гори, термальні води тощо) стає частиною туристичного бренду регіону.

Те, що на Закарпатті функціонують два часові пояси, яскраво виявляється і в новорічну ніч. Тоді люди двічі святкують прихід нового року: спочатку за київським (ЕЕТ), а за годину – за середньоєвропейським (СЕТ) часом. Так, використання місцевого – особливість регіону, яка стала частиною його туристичного бренду, туристичною атракцією.

Отже, розрізнення офіційного часу та неформального місцевого на Закарпатті серед місцевого населення виникло після Другої світової війни: тоді, коли регіон став частиною Радянського Союзу і нова влада замість центральноєвропейського (СЕТ) запровадила московський (МТ). Збереженню практики використання СЕТ поряд з офіційним сприяла поява телепередач сусідніх Чехословаччини й Угорщини, програми яких починалися за СЕТ. Так, використання неофіційного середньоєвропейського часу залишилася й після того, як Україна здобула незалежність у 1991 р.

На основі соціологічного анкетування доведено, що значна частина населення Закарпаття і досі живе не за офіційним київським (ЕЕТ), а за місцевим (СЕТ) часом. На запитання: «Котра година?», із 1 212 респондентів (55 %) відповіли саме за місцевим. Серед угорців за національністю та тих закарпатців, які рідною мовою вважають угорську, значно більша частка тих, що використовують місцевий час, ніж серед українців за національністю та осіб, які рідною мовою вважають українську.

Опираючись на емпіричний квантитативний аналіз мовного ландшафту шести закарпатських міст, ми з'ясували, що співіснування офіційного київського й неофіційного місцевого часів виявляється і в публічному просторі. У місцевому мовленні як українською, так і угорською мовами неофіційний час називають «місцевим» або «центральноевропейським», іноді про перший кажуть «по нашому».

²¹ Batt J. Transcarpathia: Peripheral region at the «centre of Europe». С. 155.

²² Цепурдей В. Як розвивався шкільний туризм на Закарпатті? *Новини Закарпаття*. 2017. 14 листопада. URL: <http://novzak.ua/news/yak-rozvyvavsya-shkilnyu-turyzm/> (дата звернення: 05.10.2020); Цепурдей В. Історія туризму на Закарпатті. *Закарпаття онлайн*. 2017. 8 жовтня. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/175941-Istoriia-turyzmu-na-Zakarpatti-FOTO> (дата звернення: 05.10.2020).

²³ Відпочинок в Україні разом з туристичною агенцією «Вікторія-Тур». URL: <http://victoria-tur.vn.ua/11-tury/ekskursiji/441-zakarpattia-krai> (дата звернення: 05.12.2020).

Квалітативний аналіз елементів мовного ландшафту засвідчив, що на написах у державних установах домінує (невказаний) київський час; натомість у менш офіційних комерційних, приватних часто паралельно і київський, і місцевий.

Протягом багатьох століть хребет Карпат служив не лише природним рубежем, а й політичним кордоном. Традицію використання центральноєвропейського часу як неофіційного досі в регіоні можемо оцінювати як вияв фантомної межі. Сучасні політично молоді кордони ще не повністю здатні переписати зразки культурних традицій, що склалися упродовж століть. Отже, багато в чому традиційні стосунки все ще визначають повсякденне життя людей.

Альтернативна форма користування часом, якою більшою чи меншою мірою послуговуються представники всіх етносів Закарпатті – це сформована історично-культурна спадщина, яскравий елемент етнічної толерантності та мирного співіснування різних національностей.